

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ПСИХОЛОГІЇ ДІЯЛЬНОСТІ: АНАЛІЗ УСТАЛЕНИХ ПІДХОДІВ ТА ПОШУК ПЕРСПЕКТИВ

Шимко В. А.

кандидат психологічних наук, провідний науковий
співробітник

Наукового координаційного центру
Інституту оперативної діяльності та державної безпеки
Служби безпеки України (м. Київ)

Актуальність проблеми. Теза про те, що успішність будь-якого наукового дослідження первісно зумовлюється його методологічною основою, концентровано відображає одну з провідних проблем сучасного наукознавства. Опрацювання широкого кола сучасної вітчизняної літератури свідчить про певний тропізм щодо методологічних засад психологічних досліджень діяльності. Так, переважна частина авторів явно або імпліцитно вважають доцільним застосування методології діяльнісного підходу до аналізу і пояснення психічних явищ. Поширеність такої позиції, по-перше, є добре відомим явищем, яке не потребує додаткової аргументації. По-друге, на нашу думку, таке становище є цілком закономірним, оскільки вказаний підхід історично займає центральне місце у вітчизняній психологічній науці. На вказаному тлі природно виникає інтерес щодо перспектив застосування методологічних поглядів інших науково-психологічних традицій.

Тому поряд із розвитком методологічного дискурсу в рамках діяльнісного підходу, **цілями** даної статті ми ставимо започаткування відповідного дискурсу з опорою на неklasичну – глибинну психологію. Ця частина психологічного знання хоча вже і не є чимось „чужим” або „політ-некоректним”, проте ще залишається здебільшого маловідомою (для нашого соціокультурного простору) галуззю світової психологічної науки. На наше переконання, таке поєднання є цілком можливим. Більше того, воно дозволить якісно розширити розуміння предмету психологічного дослідження діяльності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У більшості випадків діяльність постає перед психологом-дослідником як складне у структурно-функціональному відношенні явище. Предметом психологічного вивчення діяльності прийнято вважати її психологічну структуру, принаймні такою є позиція діяльнісного підходу до пояснення психічних явищ. Водночас зауважимо, що *психологія діяльності*, з огляду на положення зазначеного підходу, діалектично пов'язана із *психологією образу* та *психологією особистості*. Так, відповідно до поглядів одного із засновників діяльнісного погляду на психіку людини О.М. Леонтьєва, «психологічна наука охоплює три взаємопов'язані проблеми:

- *психологія образу*: розвиток усіх когнітивних процесів, включаючи увагу та свідомість;
- *психологія діяльності*: формування і розвиток різних видів, форм і рівнів;
- *психологія особистості*: розвиток людини від індивіда до особистості; формування різних індивідуально-психологічних і особистісних властивостей» [1 с.156-157]».

Отже діяльність повинна розглядатись в контексті «*«образу світу»*», котрий забезпечує орієнтування суб'єкта в предметному світі та організацію *діяльності* (поведінки)» [1 с.157]. Зрозуміло, що існуватимуть загальні та диференціально-психологічні відмінності детермінації діяльності. Останні природно актуалізують проблему психології особистості. Її основою, за О.М. Леонтьєвим, є сфера особистісних сенсів, котра, у свою чергу, формується ієрархією мотивів. Зазначений вчений пропонує виділяти два найважливіших етапи в особистісному становленні. Перший етап – формування ієрархічних відношень в мотиваційній сфері. Другий – часткового усвідомлення суб'єктом власних мотивів [1 с.191].

Виклад основного матеріалу. Цілковито приймаючи викладені постулати, ми звертаємо увагу на те, що фактично констатована О.М. Леонтьєвим проблема структурно-психічної

дихотомії «свідомість-безсвідоме», на нашу думку, не знайшла адекватної наукової розробки в межах діяльнісного підходу. Це призвело до суттєвого відставання вітчизняної психології у розумінні природи та закономірностей позасвідомої психіки порівняно із результатами відповідних розробок західних науковців-психологів. Таке становище було здебільшого зумовлено об'єктивними історико-культурними факторами, за умов яких формувались підвалини вітчизняної психологічної науки. А саме, однобока тоталітарна ідеологія радянського суспільства чітко і категорично класифікувала психологічні концептуалізації безсвідомого З. Фрейдом, А. Адлером, К.Г. Юнгом та їх послідовниками як «ідеологічно шкідливі». Внаслідок цього унікальна та, на наше переконання, неперевершена у світовому масштабі гносеологічна глибина та стрункість радянської (а загалом і пострадянської) психології вимушена обмежуватись неадекватно вузьким розумінням відповідної онтології. Так, «онтологічними формами психічних явищ визнаються усі зовнішні орієнтовні та дослідницькі форми активності живих організмів, котрі у людини можуть набувати характеру опосередкованих засобами <праці> і знаками цілеспрямованих рефлексивних розумових форм орієнтовних дій. Такі форми розумових дій, за мірою їх формування у людини в онтогенезі, починають складати багатоманітність феноменології. Таким чином, феномени отримують пояснення через механізм перетворення орієнтовних компонентів предметно-практичних дій в індивідуальні, опосередковані знаково-символічними засобами, рефлексивні розумові дії» [1 с.79].

Наведене визначення психічної онтології, на нашу думку, опирається на радикально-біхевіористський редукціонізм. Так, з одного боку, психіці відводиться функція реципієнта зовнішнього впливу. У цьому зв'язку як не пригадати ганебний історичний факт, коли в СРСР психологія на певний період була фактично «скасована», а натомість запанувала рефлексологія. З іншого, занадто генералізується значення механізму інтеріоризації, внаслідок чого автоматично знецінюються інші властивості психіки. Окрім викладеного,

таке постулювання онтології дозволяє «успішно» обійти питання щодо існування безсвідомої структурної складової психіки. При цьому допускаються лише «необразливі» прояви ситуативної відсутності усвідомлення (переключення уваги з одного стимулу на інший), операціональної неусвідомленості, (автоматизми), природного забування (енергетичне згасання стимулу) тощо.

Водночас необхідно зауважити, що викладене не залишилось поза увагою провідних вчених-психологів радянської доби. Зокрема, відповідний «об'єктно-матеріалістичний» крен компенсовано аксіомою С.Л. Рубінштейна стосовно впливу зовнішніх факторів крізь призму внутрішніх умов, котрі мають філогенетичне походження [1 с.167]. При цьому інтеріоризація розуміється як «...перехід однієї форми існування природних психічних функцій у складі зовнішніх предметно-практичних дій до іншої форми психічного – формування внутрішніх форм розумових дій» [1 с.171]. Явно більш прогресивна «суб'єктна» позиція С.Л. Рубінштейна, тим не менш, залишається сильно контамінованою «зовнішніми предметно-практичними діями». В контексті, що викладається, зауважимо, що ми погоджуємося із важливістю зовнішньо локалізованих детермінант розвитку психіки. Разом з тим, оскільки об'єктивно носієм «психічного» є суб'єкт і феноменологічно «психічне» переживається як «внутрішнє», – необхідно діалектично урівноважити «об'єктні» впливи «суб'єктними» факторами. При цьому розглядати «суб'єктне» не тільки на рівні «умов», а також в ракурсі контрвпливів і автономної («ініціативної») активності психіки. Так, однією з властивостей діяльності є її стійкість у постійно змінюваних умовах об'єктного середовища, що не може бути адекватно пояснено лише в межах викладених основ *морфологічної парадигми* діяльнісного підходу. Адже з огляду на сутність цієї парадигми діяльність має таку структуру: власне діяльність (спонукається мотивом як опредмеченою потребою за допомогою зовнішнього середовища); дія (спрямовується ціллю); операція (співвідноситься із зовнішніми умовами

реалізації дії); функціональний блок (співвідноситься із об'єктними властивостями умов); психофізіологічні реалізатори діяльності» [2 с.254-255].

Зовсім по-іншому відкривається діяльність в рамках *динамічної парадигми*, котра дозволяє підійти з боку внутрішніх структурних детермінант діяльності, зокрема *установки* (Д.М. Узнадзе) як стабілізатора руху діяльності. «Питання щодо ролі установки з необхідністю постає при вивченні діяльності, як тільки ми починаємо розглядати рух самої діяльності та намагаємось зрозуміти причину її відносної стійкості в умовах безперервно змінюваного середовища» [2 с.255]. Установка формує тенденцію «...до збереження спрямованості руху діяльності, котра має два боки: по-перше, вона є необхідним внутрішнім моментом руху діяльності, що забезпечує його стабільність, стійкість; по-друге, вона ж зумовлює консервативність, ригідність діяльності, проявляючись у тому, що суб'єкт стає начебто «сліпим» до будь-якого <зовнішнього> впливу, що не укладається в русло цієї тенденції» [2 с.256-257]. Поряд із установкою динамічна парадигма діяльнісного підходу включає таку характеристику діяльності як *надситуативну активність* (В.А. Петровський). Її сутність полягає в тому, що «суб'єкт нібито виходить за рамки вихідної ситуації розгортання діяльності, тобто діє <...> «над бар'єрами»» [2 с.262]. Тобто йдеться про ефект так би мовити «надлишкової діяльності», яку неможливо пояснити з огляду на наявні мотиви суб'єкта, його цілі тощо. Здійснений О.Г. Асмоловим ґрунтовний розвиток положень динамічної парадигми аргументує зв'язок природи зазначених вище одиниць аналізу руху діяльності суб'єкта (установка та надситуативна активність) із підсвідомими факторами [2].

Отже знову ми опиняємось перед необхідністю розглядати діяльність крізь таку структурну організацію суб'єкта, яка б передбачала свідомі та безсвідомі компоненти. Реалізація вказаного підходу здійснена у глибинній психології, серед провідних шкіл якої ми надаємо перевагу *аналітичній психології* К.Г. Юнга. Одна з головних причин нашого вибору

така: порівняно із психоаналізом З. Фрейда та індивідуальною психологією А. Адлера, юнгіанська школа, на нашу думку, є більш демократичною (у науковому розумінні). Зокрема, це проявляється у тому, що юнгіанський напрямок позбавлений ідеології редуccionізму, що панує у фрейдизмі (монополія лібідних та мортідних драйвів) і в адлеріанстві (домінування прагнення до переважання). Більше того, позиція аналітичної психології системно поєднує фрейдистські та адлеріанські погляди, розглядаючи їх як окремі випадки психодинаміки. Серед іншого, це стало можливим завдяки нейтральному (в потрібнісно-мотиваційному сенсі) значенню одного з центральних понять аналітичної психології – *лібідо*, під яким розуміється психічна енергія, котра може набувати різноманітного забарвлення (у т.ч. сексуального і владного) [3].

В аналітичній психології стабілізатори руху діяльності, перш за все, розглядаються в контексті явища – *констеляція* (контамінація). Під констеляцією розуміється такий вплив *комплексу* (як структурно-психічної складової) на свідомість, який «фіксує» усвідомлювані та неусвідомлювані складові діяльності суб'єкта у певному напрямку. При цьому комплекс – це «емоційно заряджена група ідей або образів, згуртованих навколо серцевини, яка має своїм джерелом один або більше архетипів <...>; утворюючи діючу констеляцію, комплекси накладають відбиток на поведінку і характеризуються афектом, незалежно від того, усвідомлює це людина або ні. Вони <комплекси> завжди автономні» [4, с.110] і не підлягають корекції з боку свідомості в період активованої констеляції. Вважається, що комплекс є «вертикальним» структурно-психічним утворенням, оскільки він поєднує два рівні неусвідомлюваної психіки – особисте та колективне безсвідоме. При цьому, як зазначалось, серцевиною комплексу є „одиниця об'єктивної психіки” – архетип, з яких складається колективне безсвідоме (синонімом терміну архетип є – домінанта колективного безсвідомого) [5-9]. Архетип, на загальному рівні, є апіорною і повністю незалежною від суб'єкта властивістю психіки структурувати власний зміст.

При цьому архетип не тільки виконує впорядковуючу функцію, він ще є і потужним джерелом психічної енергії. „Поняття архетипу тісно пов’язане із поняттям інстинкту. Інстинкт являє собою уроджену структуру поведінки, яка властива певному виду, окремій популяції. Інстинкти є динамічними програмами, які визначають поведінку тварини або людини на біологічному рівні. Архетип має таке ж відношення до психічного, як інстинкт до тілесного. Архетип – регулятор психічного життя” [4, с.44].

Як серцевина комплексу архетип задає певну конфігурацію психічним змістам, „сплітаючи” з них афективно (енергетично) насичені образи, котрі і здійснюють безпосередній констелюючий вплив на свідомість. Архетипів, на думку К.Г. Юнга, є стільки, скільки є життєвих ситуацій, якими архетипи, як правило, й активізуються. Там, де виникає потреба в адаптації, – виникає потреба у „базовій схемі” адаптаційної діяльності, яка задається відповідним архетипом. Таким чином, будь-яка діяльність активізуватиме (опиратиметься) на архетипічне підґрунтя, тому логічним було б гіпотетично передбачати наявність в психологічній структурі діяльності *архетипічного рівня* та необхідність її вивчення на „архетипічній глибині”. Проведення дослідження у вказаному напрямку дозволить суттєво поглибити розуміння стабілізаційної динаміки руху діяльності, про яку вже йшлося в контексті динамічної парадигми діяльнісного підходу. Адже, як це впливає з наведених нами вище визначень, сама природа архетипу дозволяє впевнено говорити про стабілізуючий аспект впливу архетипу на діяльність. Разом з тим, цей вплив не є однозначним (односпрямованим), оскільки сам архетип не є чимось ізотропним. Зокрема, не безпідставним є очікування високої евристичної ефективності юнгіанської теорії домінант колективного безсвідомого також і у зв’язку із такою характеристикою діяльності, як надситуативна активність (див. вище). Наше теоретичне пояснення у цьому зв’язку таке: надситуативна активність є проявом ще однієї сторони констеляційного впливу архетипу (архетипів). А саме,

зважаючи на колективну (позаособистісну) природу архетипу, його енергетичний потенціал завжди „більше”, аніж наявна можливість його реалізації (втілення), котра природно обмежена індивідуальними характеристиками свідомості та конкретними умовами предметного середовища.

Водночас із запропонованим обґрунтуванням теоретичної привабливості дослідження діяльності з позицій аналітичної психології К.Г. Юнга, ми також вважаємо перспективним таке просування і у практичному сенсі. А саме, оскільки зазначений підхід дозволить якісно покращити розуміння психологічних основ діяльності, то це безперечно утворить передумови для її оптимізації на практиці. На нашу думку, висновок щодо виокремлення архетипічного структурного рівня діяльності, серед іншого, якісно розширює розуміння предмету психологічного вивчення діяльності. Це, у свою чергу, відкриває принципово нові методологічні обрії для відповідних дослідницьких зусиль. Так, з урахуванням викладеного, як один з напрямів вивчення психології діяльності відкривається перспектива дослідження її основ на рівні відповідних безсвідомих психічних детермінант, зокрема – домінант колективного безсвідомого (архетипів).

Висновки. Вважаємо, що подальші кроки у даному напрямку необхідно спрямовувати, по-перше, на продовження пошуку, ідентифікацію та класифікацію цих детермінант, по-друге, на вивчення закономірностей їх контамінаційної дії на конкретні види діяльності та за конкретних умов.

Література

1. Маланов С.В. Методологические и теоретические основы психологии: Учеб. пособие. – М.: Издательство Московского психолого-социального института; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2005. – 336 с.

2. Асмолов А.Г. По ту сторону сознания: методологические проблемы неклассической психологии. – М.: «Смысл», 2002. – 480 с.

3. Юнг К.Г. Либи́до, его метаморфозы и символы: Пер. с нем. – СПб.: Восточно-Европейский Институт Психоанализа, 1994. -416 с.

4. Зелинский В.В. Толковый словарь по аналитической психологии (с английскими и немецкими эквивалентами). – СПб.: Б&К, 2000. – 324 с.

5. Юнг К. Г. Структура психики. Процесс индивидуации: Пер. с нем. – М.: Наука, 1996. -269 с.

6. Юнг К.Г. Психология бессознательного: Пер. с нем. – М.: Издательство АСТ-ЛТД, 1998. – 399 с.

7. Юнг К.Г. Душа и миф. Шесть архетипов: Пер. с англ. – К.: Гос. Библ. Украины для юношества, 1996. -383 с.

8. Самюэлс Э. Юнг и постюнгианцы. Курс юнгианского психоанализа: Пер. с англ. – М.: ЧеРо, 1997. – 416 с.

9. Нойман Э. Происхождение и развитие сознания: Пер. с англ. –М.: «Рефл-бук», К.: «Ваклер», 1998. – 464 с.